

«Anden gang malet i Bergen Anno 1798» – Alterskap fra senmiddelalderen i kirkene, når ble de endret første gang?

TONE MARIE OLSTAD

Less than 100 medieval triptychs, or fragments of such, are preserved in Norway. About 30 of these are in the churches. A common understanding used to be that the medieval – Catholic – ecclesiastical art was thrown out or altered as a result of the reformation of the Danish-Norwegian church in 1536–37. This myth has been modified in the last decades, and there is an agreement that the alteration of the reformed church room was in general, in Norway, a slow process. Starting from 12 examined late medieval triptychs, the main question for the paper is therefore when the surviving triptychs were changed the first time? Additional questions which are discussed in the paper are as follows; Is the first alteration caused by the reformation, or are there other reasons for the change of the triptychs? Is there a pattern in how they were modified? Is it possible to say who the initiators of the changes are, or who paid? What values were given to the Catholic objects that made them survive in the reformed church?

The research presented in this paper confirms the slow process. The first alteration of each of the 12 examined triptychs takes place in the period 1634–1875. Almost all are repainted the first time they are altered, five are mounted in a new altarpiece or carved frame. Information on who initiated the change is found for five of the 12, but only for two of the altarpieces is the alteration cost listed in the church accounts.

Introduksjon

Reformasjonen i 1537 førte til krav om annen liturgi og annen innredning i kirkerommet, og til at kirkerommet gradvis ble endret. Det er likevel en generell oppfatning at det tok lang tid før den nye læren, og det den krevde av kirkerommet, var på plass i de norske kirkene. Gjennom undersøkelser og behandling av senmiddelalder-alterskap fra kirkene har vi erfart at flere er overmalt eller endret første gang på 1700-tallet. Et alterskap består av en hoveddel, korpus, som ofte er plassert på en

sokkel, en predella. På korpus er det montert to eller flere fløyer. Korpus er fylt med skulpturer og arkitektur eller relieffer og har ofte en bekroning. Fløyene kan ha skulptur eller maleri, eller en kombinasjon. Det er stor variasjon i kvalitet, størrelse, utforming og detaljering. De tidligste eksemplene er funnet i Tyskland og det foregikk en kontinuerlig utvikling av alterskapene fra tidlig på 1200-tallet til midten av 1500-tallet (Nieuwdorp 1993: 15-17).

Hovedspørsmålet for denne artikkelen er derfor når de bevarte senmiddelalderalterskapene, som fortsatt står i kirkene, ble endret første gang.

Det er flere spørsmål knyttet til den første endringen av alterskapene. Er det slik at den første endringen har direkte sammenheng med at kirken reformeres, – kirkekunsten beholdes og tilpasses den reformerte kirken? Eller er det andre årsaker til at alterskapene ble endret, som stilskifter eller at alterskapet flyttes inn i en ny kirke, eller vanlig vedlikehold som faller sammen med øvrig opp-pussing av kirken? Skjer endringene for de enkelte alterskapene innenfor et felles, begrenset tidsrom?

Store deler av middelalderalterskapene som står i kirkene er blitt overmalt. En håndfull er bygget inn som deler av nyere inventarstykker: Er det sammenfall i hvorledes gjenstandene behandles første gang de endres? Er det mulig å si noe om hvem som tar initiativ til endringen eller betaler? Samfunnets overklasse ga ofte altertavler eller epitafier til kirkene. Også i denne typen gjenstander er middelalderalterskap gjenbrukt. Viser gjenbruket et ønske om å bevare den eldre kirkekunsten i en reformert kirke, - eller viser det at den opprinnelig katolske kirkekunsten var «gått ut på dato»?

I underkant av 100 middelalderalterskap/helgenskap- eller fragmenter av slike er bevart i Norge, av disse er cirka 30 bevart i kirkene (Hohler 2017: 36–55). Jeg har sett nærmere på 12 av alterskapene som fortsatt står i kirkene, og bruker informasjonen fra disse som bakgrunn for å prøve å besvare de oppsatte spørsmålene. Sett i forhold til mengden alterskap det må ha vært produsert i og importert til Norge,¹ er det vanskelig å trekke noen bastante konklusjoner basert på det bevarte materialet og på det utvalget som gjennomgås i denne artikkelen. Resultatene kan sees som en indikasjon på alterskapenes endringshistorikk.

Det er flere som har sett på kirkerommet og bildebruk i perioden etter reformasjonen.² Kunsthistorikeren Henning Laugerud diskuterer kirkerommet med utgangspunkt i stavkirkene. Han ser på hvorledes billeduttrykket endres i perioden

¹ Henrik von Aachen har beregnet at antallet alterskap før reformasjonen bare i det tidligere Hordaland fylke ville ha ligget mellom 200 og 300 (von Aachen 1981: 33).

² Jeg har ikke gått dypt inn i dette materialet, så det kan være svar på noen av mine spørsmål der.

etter reformasjonen samtidig som kontinuiteten mellom middelalderens tenkning og den etterreformatoriske, gjør dette til en treg prosess. Han påstår at «svært meget av det middelalderske kirkeinteriøret først forsvant i løpet av 1700-tallet og under de store kirkerenovasjons- og utbyggingsprosjektene på 1800-tallet».³ Forskningsbibliotekar Bente Lavold har skrevet om senmiddelalderalterskapenes skjebne etter reformasjonen med utgangspunkt i alterskapene fra Bjugn, Ringsaker og Onsøy (Lavold 2001b). To av disse skapene står fremdeles i kirkene. Onsøy ble ikke plassert i museumsmagasin før på 1800-tallet.

Kilder til alterskapenes endringshistorikk

Informasjonen er først og fremst basert på undersøkelser gjort direkte på gjenstandene som en del av en behandlingsprosess. Resultatet av undersøkelsene forteller blant annet hvor mange ganger alterskapet er malt opp eller endret. I noen tilfeller kan alterskapets utseende i de forskjellige epokene rekonstrueres, men ofte er så lite av de underliggende malingslagene bevart at det er kun er mulig å forstå deler av de forskjellige epokenes oppmalingsskjema.

Middelalderens maleteknikk skiller seg fra senere maleteknikk. Det betyr at det er forholdsvis enkelt å skille det opprinnelige dekorlaget fra senere tilføyelser. Maleteknikk og pigmentbruk for de sekundære malingslagene kan brukes til cirka-dateringer, men maletekniske undersøkelser kan sjelden gi en nøyaktig datering. Noen pigmenter, for eksempel prøysserblått, kan brukes til post quem datering av overmalinger.⁴

Informasjonen fra gjenstandene er sentral, men for å kunne datere må funn fra gjenstanden sammenholdes med tilgjengelige skriftlige kilder. Problemet er at det er lite skriftlig materiale bevart som kan bidra til kunnskap om alterskapenes endringshistorikk. Kirkeregnskaper og besiktigelsesprotokoller gir generelt lite informasjon om kirkeinventaret. Om inventaret er nevnt er det oftest kirketekstiler og sølv, eller at kirken er «med Maling og andre Ornamerter well ornerit».⁵ Benker og prekestoler er omtalt, men sjelden altertavler. For de kirkene som er besiktiget på 1600- og 1700-tallet og som har middelalder-alterskap, er alterskapene bare unntaksvis omtalt.⁶

³ Laugerud 2007: 9-11. To rapporter skrevet på oppdrag fra Riksantikvaren i 2005 og 2005 som en del av Stavkirkeprogrammet. For den som er interessert i emnet, se hans referanser i note 24 og 27, side 10.

⁴ Prøysserblått ble fabrikkert første gang i 1704 (Gettens & Stout 1966: 150). I Norge er pigmentet første gang funnet brukt i 1718, men kommer ikke i vanlig bruk i Norge før i 1730-40-årene.

⁵ Beskrivelse av Ørskog kirke 1686, i Sunnmørs Probstsies Kirckers Besiktigelser Anno 1686, se note nedenfor.

⁶ Dette er basert på egen erfaring og bekreftet av førsteamanuensis Øystein Ekroll,

Artikkelens 12 alterskap – utvalg og beskrivelse

Tabell 1. De 12 alterskapene med cirka datering, proveniens og hovedmål

Alterskap	Cirka datering	Proveniens ⁷	Cirka hovedmål korpus i cm (h x b x d)
Hillesøy	1460-1470 (Engelstad 1936: 309)	Nord-Tyskland / Lübeck	86x86x24
Røst	Tidlig 1500-tall (Olstad et al. 2015: 166)	Nord-Nederland / Utrecht	114x113x18
Hadsel	Tidlig 1500-tall (Olstad et al 2015: 166)	Nord-Nederland / Utrecht	190x160x23
Leka	Tidlig 1500 (Olstad et al 2015: 166)	Nord-Nederland / Utrecht	114x113x15
Grip	1520-årene (Engelstad 1936: 141)	Nord-Nederland / Utrecht	162x128x22
Kvernes	1400-1510 (Engelstad 1936: 97)	Nord-Tyskland / Lübeck	147x114x21
Ørsta	Tidlig 1500-tall (Olstad et al. 2015: 166)	Nord-Nederland / Utrecht	101x114x17
Norddal	1510-20 (Engelstad 1936: 249)	Nord-Tyskland / Lübeck	125x92x17
Sande	Cirka 1450 ⁸	Nord-Tyskland	145(170) x129x12 ⁹
Kinn	1520-årene (Engelstad 1936: 243)	Nord-Nederland	180x176x15
Os	Tidlig 1400-tall (Hoff 1995: 60)	Nord-Tyskland / Lübeck	105x95x4
Ringsaker	1520-30 (Kjellberg 1977: 19, 25)	Antwerpen	280x201x28

Nidaros domkirkes restaureringsarbeider, gjennom protokoller fra besiktigelse av kirker på Sunnmøre i 1686. Det meste av materialet om alterskapene er samlet inn gjennom konserveringsprosjekter som sjelden inkluderer bruk av kirkeregnskaper. Om kirkeregnskapene ikke eksplisitt er nevnt, er informasjon fra kirkeregnskaper i denne artikkelen kommet fra andre kilder, som bygdebøker og bokverket *Norges Kirker*.

⁷ Proveniensen er hentet fra Engelstad 1936. Nyere forskning kan i noen tilfeller sette spørsmål til stegen ved Engelstads proveniens.

⁸ Malerikonservatoren Peter Tångeberg daterer alterskapet til rundt 1450, eller snarere noe før 1450. Personlig kommunikasjon. Riksantikvaren v/ass. antikvar Truls Aslaksby daterer skapet til 1440–1460 (Arkivalia i Riksantikvarens arkiv).

⁹ Fløydørene er 170cm høye. Korpus er endret og har opprinnelig vært høyere.

Hovedkriteriet for utvalget har vært at alterskapene er undersøkt eller behandlet av forfatteren, og at undersøkelserne har gitt informasjon om endringshistorikken.¹⁰ Dette kriteriet utelukker alterskap i museer, ettersom jeg som malerikonservator har arbeidet med kunst i kirkene. De utvalgte alterskapene utgjør omtrent en tredjedel av senmiddelalder-alterskapene som fortsatt står i kirkene. Jeg har valgt å bruke et forholdsvis stort antall alterskap for å kunne se om det er et mønster i endringshistorikken og i håp om å kunne svare på de innledende spørsmålene. Det er usikkert om en utvidelse av antall undersøkte skap, eller en annen geografisk fordeling ville endret resultatet. De alterskapene jeg kjenner som ikke er inkludert i artikkelen, ser i stor grad ut til å følge det samme endringsmønsteret. Med unntak av det området som tidligere var Hordaland, gjenspeiler utvalget den geografiske fordelingen av kirker som har alterskap fra senmiddelalderen bevart (se figur 1–3). Kunsthistorikeren Henrik von Aachen skriver i 1981 om senmiddelalderalterskapene i Hordaland. Vurdert utfra hans omtale av alterskapenes skjebne etter reformasjonen, ville trolig ikke en inkludering av Hordalandmaterialet endret konklusjonen på artikkelen (von Aachen 1981: 33–35). Holmedalsalterskapet kan være et eksempel fra dette området. Da ny kirke ble bygget i 1882, ble alterskapet endret første gang ved at fløyene ble skilt fra korpus, saget av og gjenbrukt som sortmalte salmenummertavler. Korpus ble samtidig refofgylt og overmalt i Bergen.¹¹

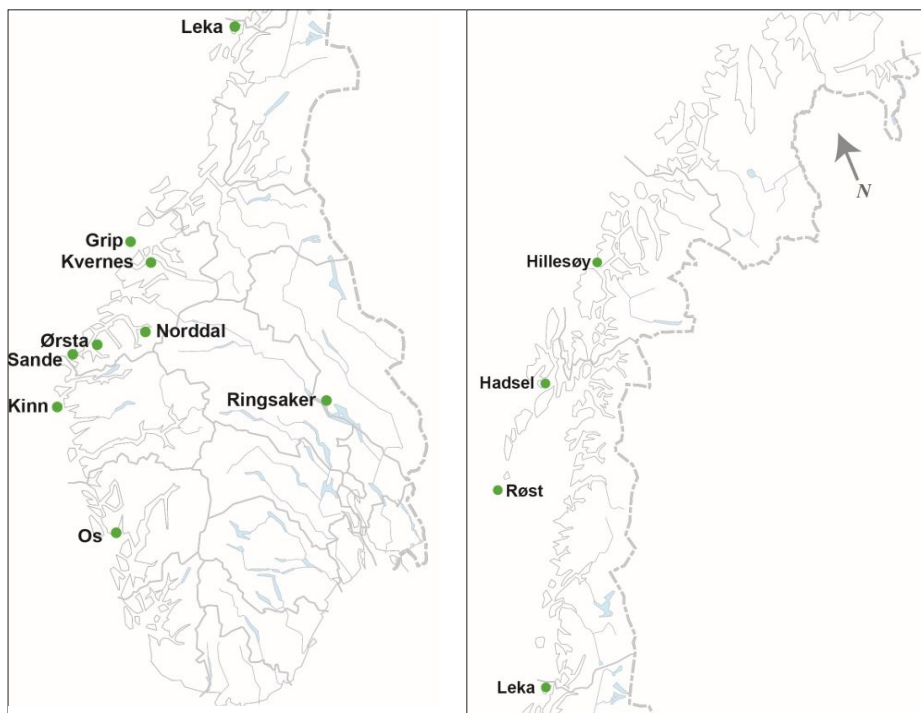
Alterskapene står i kirker som er av nyere dato enn skapene, med unntak av alterskapene i Ringsaker og Kinn kirker. Jeg har generelt gått utfra at alterskapene har tilhørt den samme kirken fra de var nyprodusert til i dag og er flyttet fra kirke til kirke på samme sted. Alterskapene er i bruk på alteret, bortsett fra i Os og Leka kirker hvor alterskapene er en del av utsmykningen i kirken.

Jeg har valgt å kort beskrive de enkelte alterskapene fordi de alle har sin egen historie og for å vise begrunnelsen for den første endringen.¹²

¹⁰ Bortsett fra Hillesøy og Os er alterskapene undersøkt og behandlet av forfatteren. Konserveringsrapporter som beskriver alterskapene og undersøkelserne er tilgjengelig i Riksantikvarens arkiv.

¹¹ Upublisert rapport fra malerikonservator B. Kaland fra 1967 i Riksantikvarens arkiv.

¹² Alterskapet i Ringsaker presenteres ikke i artikkelen, ettersom det er beskrevet i flere artikler.

T.v. Fig 1. Alterskapene i artikkelen plassert på Norgeskartet - nord.

T.h. Fig 2. Alterskapene i artikkelen plassert på Norgeskartet - sør.

HILLESØY

Blant inventaret som er flyttet til den nye Hillesøy kirke i 1899 er «...de gamle alterskap som er bygget sammen til en altertavle med tre felter» (Nicolaissen 1920: 39). Etter restaureringen av begge alterskapene i 1960-årene, ble det største alterskapet, som omtales her, plassert på alteret. Dette står i dag slik det ble restaurert i 1963.¹³

Hillesøykirken er trolig etablert i senmiddelalderen og alterskapet kan ha tilhørt Hillesøy kirke fra det ble produsert (Trædal 2012: 57). Det kan være satt opp ny kirke i 1671 (Bertheussen & Solvang 1988: 240–241). Ved besiktigelsen av den nye kirken

¹³ Alterskapet ble undersøkt og behandlet i 1963 av malerikonservator Per Gotaas som arbeidet ved det nåværende Universitetsmuseet i Trondheim. Jeg har kun undersøkt skapet ved ett kort opphold i kirken i 2018.

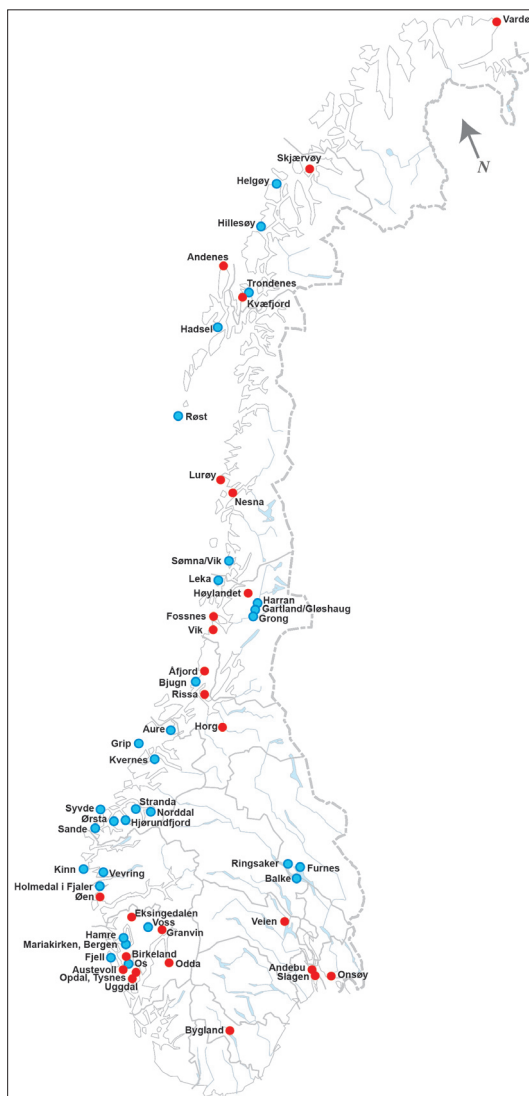
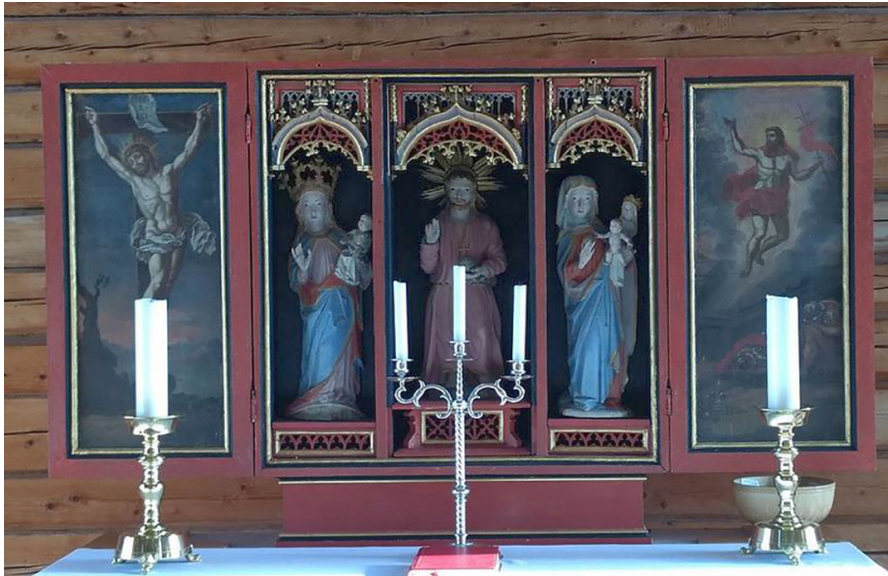

Fig 3. Kartet gir en oversikt over bevarte senmiddelalderalterskap, eller fragmenter av slike, i Norge. Blå markering: Kirker med senmiddelalderalterskap. Rød markering: Kirker hvor alterskapet er bevart på museum.

Figur 4. Alterskapet i Hillesøy kirke. Foto: Forfatteren. 2016

på Hillesøy i 1770, omtales alterskapet med «forgylte bilder» (Nicolaisen 1920: 38). Skulpturene, «billedene», har trolig fortsatt stått med middelalderens forgylling. De nåværende sekundære fløymaleriene, korsfestelsen og oppstandelsen, daterer den første oppmalingen og endringen av alterskapet for øvrig.¹⁴ Andre barokke fremstillinger av samme motiv som er sammenlignbare med maleriene på Hillesøyskapet, er datert til perioden 1720-1760 (se f. eks. Christie 1973, I: 73–74). Det er fristende å tenke at den første endringen av alterskapet kan ha sammenheng med innflytting i den nye kirken i 1770.

¹⁴ Den første oppmalingen av korpus og fløyer ligger på en grå grunning. Denne er funnet på alle de undersøkte elementene, også under maleriene på innsiden av fløyene. Skulpturene er behandlet annerledes. Gotaas har funnet innspunsinger på sideveggene som gjør at han setter frem en teori om at det har vært en gitterfløy for den midtre nisjen og at denne er fjernet i forbindelse med denne første oppmalingen.

RØST

Figur 5. Alterskapet i Røst kirke. Foto Morten Thorkildsen. 1985

I korpus i alterskapet i Røst kirke (1899) står St. Olav med en ukjent biskop på hver side. Skapet har fløyer med malte billedfremstillinger: Katarina til venstre og Margareta til høyre. På utsiden står Moses og Aron på hver sin fløy. Alterskapet står med sekundær maling fra flere behandlinger.¹⁵

Kirke på Røst nevnes første gang i 1432 av venetianeren Pietro Quierini (Holland 1908: 707) deretter i 1589.¹⁶ Inventarier for 1693–1698 og 1698–1704 beskriver at kirken har «En Altertafle med 3 Muncke billeder paa». Den eldste kirken skal ha brent i 1715. En ny korsformet kirke ble reist i 1716 og revet ca 1785. Ny kirke ble oppført som brant delvis som følge av lynnedslag i 1820, og etter istandsettelse ødelagt av orkan i 1835. Ny kirke ble bygget i 1839 før den nåværende kirken.¹⁷ Alterskapet kan ha stått i alle kirkene på Røst.

¹⁵ Alterskapet er deloppmalt i 1899 og 1939, samt at det har gjennomgått en omfattende restaurering, også med deloppmaling, i 1942. Dateringene av de senere oppmalingene som er funnet på skapet, er basert på informasjon i Riksantikvarens arkiv.

¹⁶ *Reformats av 1589*, i Hamre 1983: 84.

¹⁷ «Røst kirke». Kulturminnesøk. Riksantikvaren – Direktoratet for kulturminneforvaltning.

Alterskapet er fullstendig malt opp en gang. «Anden gang malet i Bergen, Anno 1798», er det malt på predellaen.¹⁸ Undersøkelse av malingslagene på skapet bekrefter at de malte bokstavene og tallene på predellaen hører til den første oppmalingen.¹⁹ Det har ikke vært mulig å bekrefte dateringen med skriftlige kilder. De nåværende maleriene på utsiden av fløyene er første overmaling på middelaldermaleriene. De er på maleteknikk, motiv og fremstilling vurdert til å være 1700-talls og stemmer slik med dateringen på predellaen.

HADSEL

Figur 6. Alterskapet i Hadsel kirke. Foto: Birger Lindstad, 2006

¹⁸ A. Helland beskriver alterskapet og sier: «Paa tavlens bagside var anført, at den blev opmalet i Bergen i 1797.» (Helland 1908: 707)

¹⁹ Alterskapet ble undersøkt og behandlet i perioden 1983-85 (Olstad 1985). Bruk av prøyseserblå daterer oppmalingen til etter cirka 1720.

Alterskapet ble bygget inn i prekestolalteret da nåværende Hadsel kirke i Vesterålen ble bygget i 1824 (Grydeland 1999: 8-9, 15). Skulpturene i korpus er St. Stefan med donator, Maria med barnet og St. Katarina. Alterskapet fra Hadsel står i dag med synlig maling fra flere faser. Skulpturene har i hovedsak 1700-talls overflater, mens arkitekturen står med laserte metalloverflater og maling slik det ble restaurert av Alfred Hagn i 1935. Fløyene er tapt.²⁰

Alterskapet kan ha stått i tre kirker i Hadsel, men skapet er første gang beskrevet i Hadsel kirke av biskop Nannestad i 1750 (Wolff 1942: 36). Da alterskapet ble produsert tidlig på 1500-tallet hadde Hadsel hatt kirke i alle fall fra 1321. Hadsel kirke var i middelalderen viet St. Stefanus. Hadselkirkens posisjon og rikdom, samt at alterskapets donator sitter ved St. Stefanus-skulpturen, begrunner at skapet ble bestilt direkte til Hadsel. En korskirke i tre ble bygget i 1639, skapet ser ikke ut til å ha blitt endret i den forbindelse.

Den første endringen knyttet til den første oppmalingen som ifølge avskrift av Kallsboken for Hadsel kirke, ble utført i 1765.²¹ Undersøkelsen av alterskapet bekrefter informasjonen ettersom det første sekundære malinglaget er vurdert å være fra 1700-tallet.²²

²⁰ Nannestad beskriver i 1750 de fire maleriene på fløyene i detalj og sier samtidig at fløyene er borte (Wolff 1942: 36).

²¹ Avskrifter av Kallsbøker for Hadsel kirke oppbevares i Hadsel kommunehus (Statsarkivet i Trondheims avskrift). Kallsbok II, s. 10: «Gamle prost Dreyer avgav 1770 en innberetning om hva der i hans embedstid var foretatt med Hadsel kirke. (Kalt til embedet 1739–døde 1778. Embedstiden er 1739-1778.) 1765 - Altertavlen ble forbedret og stafferet på ny, pillarene malet og 2 stoler stafferet».

²² Alterskapet ble undersøkt og behandlet i perioden 2003–2006 (Olstad 2008).

LEKA

Figur 7. Alterskapet i Leka kirke. Foto: Birger Lindstad. 2001

Alterskapet står på et sidealter på nordsiden av skipet i Leka kirke (1867) i Trøndelag. Alterskapet består av korpus med St. Olav, Maria med barnet og St. Michael, predella og fløyer med malte, opprinnelige bildeframstillinger av stående helgener: Sta. Sunniva og Sta. Margareta på innsiden, St. Olav og St. Michael på utsiden.²³ Skapets overflater og material- og fargebruk ellers bærer preg av mange epokers bemaling og behandling.²⁴

Alterskapet kan ha stått i tre kirker på Leka. På 1400-tallet ble kirke nummer to bygget på Leknes. Den tredje ble bygget i 1634 og brant i 1864. I den nåværende nygotiske kirken var skapet lagret i sakristiet, før det i 1961 ble plassert på sin nåværende plass etter retur fra utstilling i Amsterdam og behandling i forbindelse med utstillingen.²⁵ Den første oppmalingen av korpus er usikkert datert til 1634.

²³ Fløyenes malerier er uovermalt, bortsett fra himlene på maleriene på fløyenes innsider. Denne overmalingen er ikke datert.

²⁴ Alterskapet ble undersøkt og behandlet av perioden 1997–2001 (Olstad 2002). De fleste elementene på korpus var behandlet i alle fall fem ganger før 1997.

²⁵ Skapet beskrives som ute av bruk i 1873 og i 1900 (Undset 1873: 23; Nyhagen 1900).

Begrunnelsen for dateringen er maleteknisk,²⁶ samt at alterskapet kan være malt opp for å settes inn i den nye kirken på Husby i 1634 (Lund 1967: 6).

GRIP

Figur 8. Alterskapet i Grip kirke. Foto: Arve Kjersheim. 2003

Alterskapet står i Grip stavkirke, datert 1621 (Storsletten 2007), i Møre og Romsdal. Skulpturene i korpus er fra venstre St. Olav, Maria med barnet og Sta. Margareta. Fløyene er tapt. Korpus er plassert på en løs predella med skriftfelt. Korpus og predella er vurdert å være laget samtidig. Skapet står med sekundær maling og farger som i hovedsak tilhører den første oppmalingen.²⁷

²⁶ Flere steder på skulpturene er det funnet et limlag mellom det opprinnelige dekorlaget og den første overmalingen. Bruk av lim som isolerende lag er en 1600-talls teknikk som også var i bruk tidlig på 1700-tallet. Teknikken er for eksempel observert på kalvariegruppen i Romfo kirke (Gundhus & Winness 2000: 20–24).

²⁷ Alterskapet ble undersøkt og behandlet i perioden 2001–2003 (Olstad 2003). Veldig lite av kirkeregnskapene til Grip, eller Kvernes som Grip lå under, er bevart, så det er ingen

Alterskapet har trolig stått i to kirker på Grip. Trondhjems reformsats av 1589 omtaler kirke på Grip, men Grip hadde egen prest i 1520 og må ha hatt kirke allerede da (Yderstad 1958: 9). Gripsamfunnet var rikt tidlig på 1500-tallet og hadde mulighet til å skaffe et alterskap (Iversen 1998: 15). I 1773 sier Gerhard Schøning om alterskapet.: «... en gammel Alter-Tavle, af det slags som kunne tillukkes, fra de catholske Tiider af, liig den, som er paa Qværnæs». (Schøning opptrykk 1979: 184). Han sier ikke om fløyene er til stede eller ikke.

Dateringen av den første oppmalingen er usikker, 1737–53 eller 1799? Fløydørene er fjernet og skapet er bygget om før første oppmaling av skapet, som er de nåværende fargene på alterskapet. Fra 1737 til 1753 eide skotten John Ramsay Grip. Han var en væreier med økonomisk mulighet til å modernisere alterskapet. Fargebruk og dekor er typiske for 1700-tallet,²⁸ og det private initiativ var ofte synlig i kirkene i denne perioden. Det er derfor nærliggende å tenke seg at alterskapet ble overmalt første gang og fikk den dekoren det har i dag, mens det var oppgangstider og Ramsay eide Grip.

Nåværende farger og overflate på predellaen er, med unntak av skriffeltet, meget lik den på korpus og skulpturer. Skriffeltet er overmalt en ekstra gang, og på det underliggende malingslaget er det malt 1799. Dette må bety at korpus og predella ble malt samtidig og i nåværende farger i 1799, og at kun skriffeltet ble malt opp senere. At første oppmaling slik dateres til 1799, er uventet, ettersom det da var meget dårlige tider på Grip (Yderstad 1958: 20-21).

---

informasjon å hente om skapet fra disse. Opplysninger fra Statsarkivet i Trondheim v/Astrid Løvlien i 2003.

²⁸ Det er brukt prøysserblått ved oppmalingen.

KVERNES

Figur 9. Alterskapet i Kvernes stavkirke. Foto: Forfatteren. 2011

Alterskapet står innebygget i en altertavle i Kvernes stavkirke (tidlig 1600-tall)²⁹ på Averøy i Møre og Romsdal. Alterskapet består av korpus med Anna selv tredje og Maria med barnet. Fløyene er tapt. Størstedelen av overflaten, både på arkitekturen og skulpturene, er vurdert til å stå med den opprinnelige metall-overflaten og malte dekoren.³⁰

Alterskapet er første gang endret da det mistet fløyene og ble montert inn i 1695-altertavlen.³¹ Overmalingen på skulpturenes karnasjon og på det blå skriftfeltet i

²⁹ Linn Willetts Borgen, «Har stavkirkene mer å fortelle?» Fortidsminneforeningens jubileumsseminar, 16. des. 2019. Presentasjon.

³⁰ Alterskapet ble behandlet av konservator Per Gotaas, ved DKNVS, Trondheim i perioden 1967-74. Alterskapet ble undersøkt og behandlet i korte perioder in situ i 2011–12 (Olstad et al. 2011 & 2012).

³¹ Den sekundære altertavlens datering, 1695, er malt på barokkomrammingen.

korpus er vurdert å være gjort på samme tid. Alterskapet kan ha stått i en tidligere kirke på Kvernes, eller det kan ha kommet til Kvernes montert inn i den nåværende omrammingen. Blant skribleriene på baksiden av tavlen kan leses 1668. Alterskapet må ha vært plassert tilgjengelig også før det ble bygget sammen med 1695-tavlen.

ØRSTA

Figur 10. Alterskapet i Ørsta kirke Foto: Birger Lindstad. 2011

Alterskapet står i Ørsta kirke (1864), i Møre og Romsdal. Korpus har en skulpturell framstilling av en Kalvarigruppe. Nesten alle synlige overflater i korpus er sekundære, men gjenspeiler middelalderens farge- og metalluttrykk. Fløyene har de opprinnelige middelalder-maleriene: På innsiden er Hudstrykingen til venstre og Tornekroningen til høyre, på utsiden er Bebudelsen fremstilt, med Maria på venstre fløy og engelen Gabriel på høyre.³²

Stavkirke i Ørsta er første gang nevnt i 1385. Kirke er nevnt i Aslak Bolts jordebok i 1430, og i 1589 i Trondhjems reformsats (Ørstavik 1990: 11-12). I 1685 beskrives kirken som en stav- og korskirke (Storsletten 1990: 23). Den nåværende kirken er bygget i 1864. Alterskapet er første gang omtalt i 1756 (Strøm 1756: 71). Alterskapet har trolig vært i bruk i disse kirkene, inntil dets status første gang ble endret i 1864, da det ble hengt opp bak orgelet eller plassert på loftet i den nåværende kirken. Men

³² Alterskapet ble undersøkt og behandlet ved NIKU i perioden 2011-12.

den første endringen skjedde i 1875. Da viser kirkeregnskapet at korpus ble endret og tilpasset en ny altertavle:³³

Restaurering av altertavlen v/ snedker Paulsen 48 spd.

Restaurering av altertavlen v/forgylder Olsen 96 spd.³⁴

Altermaleri Nadverden for Karl Uchermann, A. Askevold 60 spd.

Til restaurering av altertavlen er der git endel gaver privat.

Uchermann sto for maleriet i den nye altertavla som middelalderkorpus ble en del av. Det er trolig også Uchermann som har utført de malte detaljene i korpus etter at forgyller Olsen hadde gjort sitt, og at dette ble betalt med privat gaver.³⁵ Da Uchermann arbeidet sammen med Askevold i Bergen hadde han allerede tre år på malerskole i Oslo. Han ville ha vært i stand til å utføre denne oppmalingen så lenge han hadde et forbilde slik han trolig har hatt i den opprinnelige malingen på korpus som han etter beste evne ser ut til å ha kopiert. Unntaket er bakveggen i korpus der det ble malt et landskap.³⁶ Da alterskapet ble returnert til kirken etter utstilling i 1958 i Amsterdam, var fløyene remontert og alterskapet ble plassert på alteret.

³³ Informasjon fra Gunnar Ellingsen, Ørsta.

³⁴ Folketellinga for 1875 for Bergen viser en snekker Paulsen og en forgyller Olsen i Bergen. Dette kan være håndverkerne som har arbeidet på Ørstaskapet, ettersom korpus ble fraktet til Bergen for behandling.

³⁵ Karl Kristian Uchermann (1855–1940). Opplysninger fra bygdebokforfatter Gunnar Ellingsen: «Etter det eg har lese meg til, var den seinare så velkjende Karl Kristian Uchermann, fødd i 1855, elev hos Anders Askevold i Bergen i 1875. Kan formuleringa ovanfor –” for Karl Uchermann A. Askevold 60 spd.” – tyde på at det var 20 år gamle Uchermann som heilt eller delvis måla” Nadverden”, og at Askevold innkasserte betalinga på vegner av han? Eller utførte Uchermann også målingsarbeid på sjølve altarskåpet – jf. formuleringa i Norsk biografisk leksikon om at” I tillegg til sitt virke som dyremaler malte Uchermann altertavler til blant annet Vik kirke i Sogn og Vereide kirke i Gloppen prestegjeld.” Kan han ha fått sin første” altartavlepraksis” på det gamle altarskåpet frå Ørsta?»

³⁶ Alterskapet i Norddal er i 1914 avbildet med et sekundært malt landskap på bakveggen i korpus.

NORDDAL

Figur 11. Alterskapet i Norddal kirke. Foto: Christine Løvdal. 2019

Alterskapet står montert inn i altertavlen i Norddal kirke (1782) i Norddal i Møre og Romsdal. Korpus har en skulpturelt fremstilt Kalvarigruppe. Fløyenes malerier er på innsiden, en ukjent biskop og St. Olav. På utsiden står Sta. Margareta og Sta. Maria Magdalena på hver sin fløy. Fløymaleriene er uovermalt, mens korpus står med sekundær maling som illuderer middelaldermalingen. Alterskapet er montert inn i en rikt utskåret og flerfarget 1600-tallsramme. Alterskap og omramming står i hovedsak slik det sto etter behandling av Domenico Erdmann i 1922.

Undersøkelsene har vist at det ligger de samme to malinglagene over den originale malingen på alterskapets korpus og på 1600-tallsomrammingen.³⁷ Trolig har alterskapet uten oppmaling, blitt satt inn i en nylaget og nymalt 1600-talls ramme. Alterskapets første endring skjer da det monteres inn i barokkrammen (Kleiva 1976: 40).

Alterskapet er første gang omtalt av Strøm i 1756: «... en temelig smuk udhugget og forgyldet Altertafle ...» (Strøm 1756: 71). Da alterskapet ble produsert var det ikke kirke i Norddal, eller Dale som det da også het. Først i cirka 1620 kom det kirke til Norddal (Kleiva 1976: 32). Alterskapet kan ha fulgt med kirken som da ble flyttet over fjorden fra Valldal. Eller det kan ha kommet som en del av en altertavle fra Bergen cirka 1670. Uansett skjer endringen ved at alterskapet monteres inn i rammen.

SANDE

Figur 12. Alterskapet i Sande kirke. Foto: Birger Lindstad. 2019

³⁷ Alterskapet ble undersøkt i perioden 2017–18 (Olstad et al. 2018).

Da nåværende Sande kirke på Sandsøya i Møre og Romsdal ble bygget i 1880, ble alterskapet montert inn i den nye altertavlen. I korpus står Maria med barnet i midten flankert av to kvinnelige skulpturer som har mistet attributtene og ikke kan bestemmes. Fløyene står montert over korpus. Fløyenes malerier som vender mot menigheten er de originale, men delvis overmalt. Maleriene på baksiden (utsiden) er sekundære. Alterskapet står med sekundær maling fra 1937 og 1950-årene i korpus.³⁸

Alterskapet kan ha stått i 3 kirker på Sandsøya. Kirke er omtalt i 1432. På 1700-tallet er kirken beskrevet som en korsformet stavkirke med et stort tårn. Det er usikkert om dette er den ombygde kirken nevnt i 1432, eller om det er en nyere kirke. Denne kirken rives i 1835, og en ny kirke innvies i 1836, før den nåværende i 1880 (Rabben 1980: 5, 10).

Alterskapet er vurdert til å være malt opp 1680–1700. De sekundære maleriene må være malt før 1777, ettersom det årstallet er blant krittsskriblerier på de sekundære maleriene. Casper Skildrer/Schildrer (1640–90) er foreslått som opphavsmann for disse maleriene.³⁹ At altertavlen i Herøy kirke ble malt opp av Caspar Skildrer i 1676–78, kan støtte dette forslaget (Christie I 1973: 71). Ved den første endringen av alterskapet ble korpus og fløyenes utside fullstendig overmalt, og deler av fløyenes innsider overmalt. Dette er vurdert å være gjort samtidig, ettersom det trolig er det samme blå, koboltholdige pigmentet, smalt, som er brukt i overmalingen på begge sider av fløyene. Smalt var mye brukt frem til prøysserblått overtok markedet.

³⁸ Alterskapet ble undersøkt og behandlet i perioden 2015–19 (Olstad et al. 2020). Kirkeregnskaper er ikke funnet. Sunnmørs Probstsies Kirckers Besigtigelser Anno 1686, transkribert og gitt meg av Øystein Ekroll, er gjennomgått. De inneholder ikke informasjon om alterskapet i Sande.

³⁹ Øystein Ekroll, 11.11.2016, VESTLANDSNYTT 19 «Eg lurer på om måleria kan vere laga i andre halvdel av 1600-talet då Mads Frandsen var kyrkjevevje og gjorde mange store og gode arbeid på kyrkja. Vi veit at den gamle stavkyrkja, som vart riven i 1837, var rikt dekorert innvendig av «Casper Schildrer» i 1680, og kanskje var det han som utførte også denne målinga

KINN

Figur 13a. Alterskapet i Kinn kirke. Foto: Forfatteren. 2018

Kinn kirke (1150–1200), har en altertavle fra 1644 (Christie 1977: 125–126), malt i 1703. Hovedfeltet i denne altertavlen er opprinnelig korpus i et middelalderalterskap. De tre skulpturene som stod i korpus, er montert inn i en umalt kopi av korpus, plassert på sørveggen i koret. Skulpturene står med fragmentarisk opprinnelig og sekundær maling. Fløyene er tapt.⁴⁰

⁴⁰ Alterskapet er, som en del av altertavlen, undersøkt i 1971 av malerikonservator Rolf E. Johansen. I 2006 og 2020 undersøkte NIKU altertavlen og skulpturene. Det var Johansen som i 1971 oppdaget sammenhengen mellom 1600-tallsaltertavlen og middelalderalterskapet. Rolf E. Johansen. Restaureringsrapport fra Riksantikvarens kirkeatelier på Vestlandet, Bergen den 24/11-1971 og Solstad 2006.

Figur 13b. Alterskapet i Kinn kirke. Foto: Forfatteren. 2020

Den første endringen av alterskapet er vurdert å ha skjedd i 1644, da korpus med skulpturer ble en del av den nye, umalte altertavla og fløyene ble fjernet.⁴¹ Før skulpturene ble montert inn korpuskopien og hengt opp i koret på 1970-tallet, stod de plassert på østveggen i skipet.⁴² Ifølge Christie var det sogneprestene i den aktuelle perioden som initierte endringen av alterskapet (Christie 1977: 131) og kostnaden er ført som utlegg i kirkeregnskapene.

⁴¹ Sigrd Christie mener at skulpturene ble tatt ut av skapet ved oppmaling av tavla i 1703, og erstattet av en malt korsfestelse (Christie 1977: 131). NIKU vurderer at skulpturenes sekundære maling må være gjort da altertavla ble malt i 1703, og at skulpturene kan være tatt ut senere.

⁴² Udaterte foto fra Johan J. Meyer (1860–1940) og Erling Gjones (1898–1990) samlinger i digitalt museum.no. viser skulpturene både i nisje mot nord og plassert mot sør på østveggen. Fra 1925 til 1940 samarbeidet de om innsamling av materiale til Meyers verk "Fortids Kunst i Norges Bygder". Bildene kan være fra denne perioden <https://digitaltmuseum.no/011013478125/kirkeinventar-fra-kinn-kirke-kinn-flora-sogn-og-fjordane>

Os

Figur 14. Alterskapet i Os kirke. Foto: Kirkedatabasen. KA 2006

Korpus i alterskapet henger på østveggen i nordre sideskip i Os kirke (1870) på Osøyro i Vestland fylke.⁴³ Korpus er skåret med et lavt relieff. Hovedmotivet er en korsfestelsesscene. Rundt scenen er Peter, Sta. Katarina, Paulus og Sta. Barbara fremstilt. Store deler av dagens polykromi kan være den originale. Enkelte elementer er malt opp en gang.⁴⁴ Korpus er bygget inn i en stor, flerfarget, utskåret og sekundær ramme datert 1719 (Hoff 1995: 60–61)

Alterskapet kan ha stått i tre kirker på stedet. Det stod en middelalderkirke på Os, dokumentert fra 1328, som ble erstattet i 1624 av tømmerkirke, hvor det endrete middelalderskapet stod som altertavle. Denne kirken ble i 1870 erstattet av den nåværende.

Det er sannsynlig at den første endringen skjer ved innsettingen i den nåværende sekundære ramma i 1719. Denne har våpenskjoldene til daværende sogneprest i Os

⁴³ Kunsthistorikeren Anne Marta Hoff diskutere om dette er et alterfrontale, eller korpus i et alterskap.

⁴⁴ Undersøkelsene av dette skapet er i hovedsak basert på malerikonservator Bjørn Kalands rapport fra 1970.

Christopher Garmann (død 1721) og kona Margarethe Hoffmann (død 1725). Omrammingen er laget av billedhuggeren Jørgen Christopher Schauer som bodde i Bergen fra 1703–1752. Han har laget altertavler og prekestoler til flere vestlandskirker, blant annet Sæbø (1708) (Hoff 1995: 71–72).

Senmiddelalderens alterskap etter reformasjonen: en felles langsom endringshistorie?

Reformasjonen ble offisielt innført i Norge ved Christian IIIIs brev til Eske Bille, høvedsmann på Bergenhus, i juni 1537. Her ble kongens krav fremsatt, men også hva kongen ikke ville legge hånd på og at man skulle avvente endringer i gudstjenestene, slik at det ikke skulle «*vokse noen forskrekk eller uenighet*» blant allmuen (Ellingsen 2017: 22).

Reformasjonen ligger som den bakenforliggende årsaken til at alterskapene ble endret, ettersom alterskapene er gjenstander som er laget for den førreformatoriske kirken og liturgien. Men reformasjonen førte ikke til en umiddelbar endring av de skapene som fortsatt er bevart. Hvorfor ble de bevart og hvorfor stod de så lenge uendret? På den annen side, kan det være slik at de alterskapene vi ikke lenger har, forsvant som en direkte følge av reformasjonen?

Kirkeordinansen, som kan sies å være den offisielle håndboken for kirkens virksomhet etter reformasjonen, ble utarbeidet på oppdrag fra Christian III og lagt frem på dansk under embedsmannsmøtet i Odense i 1539 (Ellingsen 2017: 38). I kirkeordinansen kan man lese: «Likeså skal de billeder som almuen hengir seg til og dyrker og som det også er stort tilløp til langveis fra med stort avguderi, fjernes helt og holdent. For alle og enhver vet jo at slikt ikke er annet enn avguderi» (Ellingsen 2017: 86).

Som Bente Lavold uttrykker det: «Kampen mot kultbildene var et ledd i omformingen av den dansk -norske kirken etter reformasjonen». Hun viser til professor i teologi ved universitetet i København, Niels Hemmingsen som i 1557 utga en lærebok om bildesyntet i den reformerte kirken. Fra hans lærebok, trekker Lavold blant annet frem at helgenbildene kunne bli stående, så lenge menigheten var innforstått med at helgenbildene ikke skulle tilbes, men at tredimensjonale bilder på alteret, bortsett fra krusifikset, ikke kunne tillates (Lavold 2001b: 158–159). Det kan ikke ha vært enkelt verken for «allmue» eller prester å følge opp rådene, eller påbudene som kom, – eller å forholde seg til at gjenstander ble pålagt fjernet fra kirkene (Lavold 2001b: 159–160)

Reformasjonen kom til Norge som et påbud og hadde ikke rot i folkesjela, eller blant flertallet av prestene (Laugerud 2018: 117, 329; Høgetveit Berg 2017: 77–79).

Antatt samme forhold som i Norge er beskrevet for Sverige (Zachrisson 2017: 7). Reformasjonen var en endring som ble styrt ovenfra og som falt sammen med at Norge ikke lenger skulle være et eget kongerike, men være et område eller landskap under Danmarks krone (Laugerud 2018: 111). Kongen ble kirkens overhode og det skjedde endringer i styringsstrukturen både for det verdslige og kirkelige Norge. Det ble et stort land å styre og Norge lå et stykke unna maktsenteret i København.

Det er naturlig å tro at den enkelte kirke i stor grad kunne styre seg selv, og at det avgjørende for hva som skjedde i kirken var sognepresten og kretsen rundt ham, og hvorledes den informasjonen som tilfløt disse, ble tolket og brukt. Kunsthistoriker Sigrid Christie diskuterer forskjellen fra område til område i Norge og hvorledes den enkelte sogneprests syn på den katolske kirkes kunst, og ikke minst «gleden over det nye» var avgjørende for hvorledes den katolske kirkekunsten ble behandlet (Christie 1973: 12–17). Det er rimelig anta at det har vært geografiske forskjeller i hvorledes kirkekunsten er blitt behandlet.

For folket var troen på en Gud som ble administrert av kirken en ting, en annen var den daglige religiøsitet eller folketroen som var knyttet både til kirken og det hverdagslige; troen på det magiske, at alt som skjedde hadde en mening og en årsak, troen på de onde og gode makter. Ritualene, som i den katolske kirken kunne utføres både av prest og legmann inne i og utenfor kirken, hadde vært til hjelp og beskyttelse mot trolldom, vonde makter og sykdom. Folketroen og ritualene levde til dels videre etter reformasjonen,⁴⁵ noe som førte til at helgener ble «holdt i live» også i den lutherske kirken ved at de ble gjenbrukt i nye sammenhenger, eller gitt en annen mening. Når det gjelder alterskapet i Kinn setter Christie frem en teori om at det er sagnkretsen om jomfruer som bygget kirker som bevarte skulpturene i korpus. Christie forteller om et vanlig sagn knyttet til Hellig Olav.⁴⁶ Sagnet går på at kongen fikk hjelp til kirkebyggingen av en haugkall, eller tusse, som ofte kalles Vindflog. Dersom kongen kunne gjette navnet hans før kirken var fullført, skulle kongen være fri for sine forpliktelser. Christie fortsetter: «Det samme sagn knytter seg til Kinn kirke. Her heter det at tre jomfruer som var i havsnød, lovet å bygge en kirke hvis de ble reddet. En av dem havnet på Kinn og bygget kirken ved hjelp av tussen Vindfløy. En annen havnet på Vefring, heter det, og en tredje på Sørøy.» (Christie 1977: 128–129) I den muntlige tradisjonen på Kinn kaltes søstrene for Borni, Sunniva og Ingebjørg. Barbara, Katarina⁴⁷ og Maria Magdalena ble til disse kirkebyggende søstre og

⁴⁵ Dette er skrevet om av blant andre Arne Bugge Amundsen og Henning Laugerud (Amundsen 2017: 148, 174-178, Laugerud 2018, kap. 8).

⁴⁶ En lignende historie knyttes f.eks. til Sande kirke (Bjørlykke 1934: 56–57).

⁴⁷ Ifølge folketroen ligger tussen Vindflog ved Katarinas føtter.

derfor bevart i 1644-altertavlen til de ble erstattet av den malte korsfestelsen på bakveggen i korpus. Christies historie tillegger helgenskulpturene overnaturlige evner. Det er rart å tenke seg at dette skulle gjøre skulpturene lettere å akseptere for den lutherske kirken, om det ikke også var slik at sognepresten trodde på sagnet.

I Grip kirke ble alterskapet beholdt uendret til langt utpå 1700-tallet. Da alterskapet ble malt opp, fikk St. Olav navnet Josef malt på brystplaten. Sammen med Maria med Jesusbarnet og Sta. Margareta, som i denne sammenheng kunne oppfattes som Elisabeth eller Anna, fremstod alterskapet med motivet Jesu Fødsel; et akseptabelt motiv i den reformerte kirken. En tilpasset versjon av skulpturfremstillingene har bevart dem.

Begrensede midler kan ha vært en begrunnelse for å beholde alterskapene som stod i kirkene, eller å flytte på dem. På den annen side ser vi jo at skapene fortsatt står i kirker som vel aldri kan sies å ha vært fattige sogn, som for eksempel Trondenes kirke hvor tre, av opprinnelig åtte middelalder-alterskap, fortsatt står i kirken,⁴⁸ eller Ringsaker kirke og Mariakirken i Bergen, hvor senmiddelalder-alterskapet alltid har stått og fortsatt står på alteret. Kunsthistorikeren Vidar Trædal skriver om hvorledes middelalderkunsten ble flyttet fra kirke til kirke i Nord-Norge. Ett av eksemplene hans er Hasvik kirke, bygget i 1712, som på 1700-tallet både hadde en katekismetavle fra 1630 og middelalderkunst fra flere kirker. Omflytting av alterskap og derved bevaring, viser at middelalderkunsten hadde status (Trædal 2012: 51–53; Lavold 2001a: 7). Men noen kunne i tillegg ha økonomisk interesse av å flytte dem, slik Trædal påpeker når kirkekunsten i Trondenes flyttes til kirker som biskopen i Trondheim, fra sent 1600-tall til 1731, personlig hadde vedlikeholdsplikten for (Trædal 2012: 56–58).

I 1750 besøker biskop Nannestad 42 kirker i «Nordlandene og Finmarken» og beskriver dem.⁴⁹ Ni av disse kirkene har førreformatoriske alterskap på alteret, en av dem har i tillegg middelalderskulptur lagret. Vågan kirke har en nyere altertavle med middelalder-alabasterfelt.⁵⁰ Av de resterende 32 kirkene med nyere tavler, har seks kirker fortsatt middelalder-alterskap montert på veggen, eller deler fra middelalderskap bevart i kirken. Selv i 1750 har altså cirka en fjerdedel av de besøkte kirkene i

⁴⁸ Alterskapene i Trondenes er ikke med blant de 12 skapene i denne artikkelen. NIKU undersøkte og behandlet skapene i korte perioder i 2007, 2009 og 2011. Mindre deler av skapene har vært endret og overmalt.

⁴⁹ Wollf 1942. Nannestad var biskop i Trondheims stift 1748–58. han visiterte alle prestegjeld hvert tredje år. De 42 kirkene som omtales her er cirka halvparten av de hovedkirkene som fantes i hans stift, se Trygve Lysaker, Frederik Nannestad. I *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 18. februar 2020 fra https://nbl.snl.no/Frederik_Nannestad

⁵⁰ Dette er den tavlen som i dag står i Værøy kirke.

Nannestads stift enten bevart alterskapene på alteret, eller andre steder i kirkerommet. Hans Strøm omtaler også middelalderkunst i kirkene på Sunnmøre, så fenomenet er ikke typisk for Nord-Norge. Gerhard Schøning som reiste i Norge på midten av 1700-tallet nevner kirkene han passerer. Noen få beskrives, men i de færreste beskriver han inventaret. Det virker litt vilkårlig hva han velger å beskrive. I Hemne kirke, innviet til St. Margareta, er helgenens historier «afmalede paa Kirkens -Tavle, men som nu fra Alteret er nedtagen og ophængt paa Kirkens Væg.» Senmiddelalderskapene i Aure og Grip kirker, samt alterskapselementer i Follebu, Fåberg og Furnes kirker omtales. Alterskapet i Ringsaker «hvis liige nu neppe finnes her til lands» gir han en fullstendig beskrivelse av (Schøning III opptrykk 1980: 11). Han beskriver også 1600-talls altertavler. (Schøning I og III opptrykk 1979 og 1980).

Nannestad, Strøm og Schøning synes å se verdi i middelaldergjenstandene og omtaler gjenstandene med respekt. Nannestad bemerker til og med at middelaltertavlen i Hemne (Hefne) fortjener «at conserveres».⁵¹ Katolsk kirkekunst var bevart, respektert og i bruk i kirkene på 1600 og 1700-tallet. Alterskapene må ha hatt verdi som vakre og kostbare gjenstander også om en ser bort fra skapenes opprinnelige ikonografi. Og dessuten ha en affeksjonsverdi som gjorde at menigheten eller den lokale presten, ønsket å bevare dem. Pengeverdien var nok generelt ikke en avgjørende faktor, men en skal heller ikke se bort fra at det å skaffe en ny altertavle kostet penger. Det er nok derfor flere av de «nye» altertavlene Nannestad beskriver er donert av navngitte personer, eller våpenskjoldet er plassert på tavlen.

Kan kirkesalget i 1720-årene generelt ha påvirket endringer i alterskapene og middelalderkunsten?⁵² Med utgangspunkt i setegårdene i Oslofjordområdet skriver Arne Bugge Amundsen om hvorledes praktisk talt alle setegårdseierne i Østfold sikret seg eierskap, bruk og utnyttelse av kirkerommet gjennom det store kirkesalget. Kirkene ble utstyrt med altertavler, prekestoler, kirkesølv og annet, trolig for å minne menigheten om at adelsfamiliene var lokalsamfunnets autoriteter og fromme forbilder (Amundsen 1996:32-36). Kan det være slik at middelaldergjenstander i denne sammenheng ble vurdert som mindre verd og ofret til fordel for adelens nye elementer i kirkerommet? I 1680-årene, før kirkesalget, fikk Rokke kirke ny prekestol og altertavle. Tre skulpturer fra senmiddelalderen, St. Katarina, en kvinnelig helgen og en biskop, ble gjenbrukt i altertavlen (Christie & Christie 1969: 125–126). Helgenene har mistet attributtene, men keiser Maxentius ligger ved Katarinas føtter.

⁵¹ Schøning I opptrykk 1979: 85: «Den fortjener vist at conserveres: thi den er overmaade smukt malet, har meget nette Tegninger, og er ziiret med den stærkeste Polere-Forgyldning, der endnu seer ret prægtig du.» Denne altertavlen er tapt.

⁵² Kirkene i byene og i Nord-Norge ble ikke solgt. *Norsk historisk leksikon* 2. utg. (2004). Tilgjengelig på: <https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Leksikon:Kirkegods>

Verken Niels Werenskiold til Hafslund eller senere eiere har sett noen grunn til å endre tavlen, annet enn ved oppmaling. Altertavlen står fortsatt i kirken.

Trømborg kirke hadde fortsatt døpefonten, alteret og en madonnaskulptur i kirken da den ble solgt til sorenskriver Janus Colstrup og to andre i 1723. Ved en besiktigelse i ca. 1724 omtales «Mariabillede» som både for lite og uanselig og at kirke-eierne måtte erstatte det med noe som passet bedre. Problemet var tydeligvis ikke at det var en Mariafremstilling, men at det var for uanselig. Mariabilledet ble, ant.ca 1730, erstattet med en kassert altertavle fra Trøgstad (Christie & Christie 1959: 39, 50–51). Men Mariabilledet ble ikke tatt ut av kirken. Wilse, som ble sogneprest i Eidsberg i 1758, omtaler Jomfru Maria med Barnet Christus som «...findes endnu her indsat i en trekantet kasse med fløy for, altsaa til at oppstilles i et Hjørne, en Levning av Kirkens forrige Catholske Prydelser...». Han fortsetter med å si at skulpturen er i eik og at maling og forgyldning var bevart til for fem år siden da en gal mann i sognet vasket den (Opstad 1963: 41). Amundsen omtaler Trømborg kirke som en av de mange lovekirkene som fantes etter reformasjonen. Disse kirkene hadde mange fellestrekk og lå ofte litt avsides til, – litt utenfor kirkens kontroll –, slik at kirkene kunne brukes til religiøse, sosiale sammenkomster og de tilreisende kunne gi gaver som ville gi dem helbredelse, hjelp eller en god skjebne i det hinsidige (Amundsen 2017: 177-178). Mariabilledet hadde verdi både for dem som ikke fjernet det fra kirken, og for Wilse som omtaler ødeleggelsen av dekorlaget.

Flere av kirkene i Østfold hadde middelaldergjenstander i kirken på 1600- og 1700-tallet, også alterskap. Onsøy kirke fikk sitt senmiddelalderalterskap så sent som etter en brann i 1590 (Christie & Christie 1959: 237–238). Ingen av Østfoldkirkene har senmiddelalderalterskap i kirken i dag, men Onsøy finnes bevart på museum. Vurdert utfra situasjonen i Østfold, er det lite trolig at kirkesalget har hatt betydning for middelalderkunsten, annet enn i de tilfellene hvor det førte til at kirke og interiør ble dårlig vedlikeholdt.⁵³

For de 12 kirkene denne artikkelen har hovedfokus på, er det lite som tyder på at kirkesalget har hatt betydning. Kanskje med unntak av Os kirke på Osøyri. Da Christopher Garmann, som endret middelalderalterskapet, døde i 1721, overtok sviger-

⁵³ «Pga. pengene etter den store nordiske krig, skjøt kirkesalget fart og fra 1721 ble ca. 620 norske kirker solgt i løpet av få år. Mens kirkens jord og gods kunne skaffe eieren store inntekter, var selve kirkebygget en praktisk og økonomisk belastning. Det førte til at kirkene ble dårlig vedlikeholdt og gjerne skiftet eier flere ganger i årene etter kirkesalget. Lovverket fra 1818 ga menighetene rett til å overta kirkene hvis eierne ikke oppfylte forpliktelsene sine, men forfallet kunne ha kommet langt før dette skjedde. Frem til 1839 ble rundt 100 kirker kjøpt tilbake. I enkelte tilfeller ble kirken kjøpt tilbake for å rives og bygge nytt». NOU 2006:2, s. 139. Staten og Den norske kirke. <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/nou-2006-2/>

sønnen Nils Leganger embetet. I 1722 kjøpte han Os kirke som ble i Legangerslekta til 1794 (Liden 1995: 41). Det kan ha bidratt til å bevare det ombygde middelalder-
skapet.

Kan mangel på dyktige malere eller andre håndverkere ha bidratt til «endrings-
tregheten»? Det er tvilsomt. Det ble produsert kirkegjenstander og malt portretter
på 1500-tallet (Christie I 1973: 18, 19). Håndverkerne var mobile og flyttet seg rundt
i distriktene. På 1600-tallet ser det ut til at snekkere, bosatt i byen, jobbet både i og
utenfor byen.⁵⁴ Urnes og Lom stavkirker er dekorert allerede i henholdsvis 1601 og
1608. Og det er dokumentert i kirkeregnskapene at malere på 1600-tallet reiste rundt
og arbeidet i kirker (Olstad 2016: 86). Norske malere hadde ingen laugsordning på
1600-tallet, det opprettes først i Bergen i 1743 (Grevenor 1927: 12). Malere i Norge
ble på denne tiden betraktet som håndverkere, og de fikk sannsynligvis opplæring
hos en eldre mester uten at dette var satt i system, slik det var i land med malerlaug
(Grevenor 1927: 12–13). Det er vanskelig å se at mangel på håndverkere skulle ha
utsatt endringen av alterskapene.⁵⁵

Mens alterskapet i Ringsaker kirke står urørt, får Stange kirke ny altertavle
allerede i 1562,⁵⁶ dog ble den ikke malt før i 1653 (Schønning III, opptrykk 1980: 87-
88). Det synes å være viljen mer enn muligheten som avgjør hvor middelalderens
alterskap endres eller erstattes med en ny altertavle.

Den katolske kirkekunsten er bevart i flere kirker i hundreårene etter refor-
masjonen. For den lutherske kirken var ikke den katolske kirkekunsten som kirke-
gjenstander problematisk i seg selv. Det var hvorledes kunsten ble sett på og brukt
av menigheten som eventuelt førte til tiltak fra øvrighetens side (Lavold 2001a: 16-
18). Ettersom den lutherske lære, enkelt sagt, ikke ville at helgener skulle stå mellom
mennesket og Gud, var det viktig at de katolske kirkegjenstandene ble en del av
kirkens pryd uten noen dypere mening. Når alterskapene ble bevart, var det fordi de
ikke lenger ble gitt samme betydning som i den katolske kirken, eller at det var stor
toleranse for å ta med de tradisjonelle skikkene videre. Verdienne alterskapene ble gitt
av menighet og prest er nok hovedårsaken til at de ble bevart, og uendret lenge.

⁵⁴ For mer informasjon om snekkere og bilthuggere, se Kjellberg 1936, særlig s. 120–124.

⁵⁵ Blant annet Grevenor har skrevet om malerfaget på 1600 og 1700-tallet. Se Grevenor
1927: 12–37. Forfatteren har skrevet om malernes situasjon på 1600- og 1700-tallet med ut-
gangspunkt i limfargedekor i kirkene, se Olstad 2016: 81–86. For ytterligere informasjon om
malere og malerfaget, se også Brønne 1998.

⁵⁶ S. M. Christie daterer altertavlen til 1652 (Christie I: 30). I «Stange kirke 750 år» står
det at baksiden har flere interessante innskrifter og at noen av disse er nesten borte (Sørmoen
2000: 76). Innskriftene kan ha vært tydeligere på Schønning's tid. Datering er usikker.

Alterskapene endres

ENDRINGSPERIODE

Den første endringen av de 12 undersøkte alterskapene skjer innenfor en lang periode. Den tidligste «første-endringen» skjer sannsynligvis i 1634 og den seneste i 1875. Ettersom endringene skjer innenfor en så utstrakt periode, er det sannsynligvis mange årsaker til at skapene endres. Er det mulig å finne en årsak til at hvert enkelt ble endret da de ble endret, – eller å finne ut hvem som tok initiativet til gjenbruk eller oppmaling? Det ser ikke ut til å være en sammenheng mellom endringsdatering og geografisk plassering for de 12 alterskapene. Det er dessuten vanskelig å si, ut fra dette materialet, om treghet i endring har noe med senter og periferi å gjøre. Man kunne kanskje forvente at endringer skjedde tidligere i de store sentrene, men selv det store og dominerende senmiddelalder-alterskapet i Mariakirken i Bergen ble ikke endret før på slutten av 1600-tallet, - 1666–67 eller 1682.⁵⁷

ENDRINGSTYPE

Fem av skapene i denne artikkelen: Ørsta, Norddal, Kvernes, Os og Kinn, er bygget inn i en nyere altertavle da de første gang ble endret.⁵⁸ Korpus i de fem skapene er endret i varierende grad da de ble bygget inn. Ørsta ble helt malt opp, små deler av Kvernes, Kinn og Os ble malt opp, mens Norddal ikke ble malt opp i det hele tatt. For tre av skapene førte monteringen til tap av fløyene.⁵⁹ Grunnen til denne type endring kan ha vært at man ønsket en mer tidsmessig altertavle uten å gi slipp på den gamle. De øvrige alterskapene ble kun malt opp som første endring. Tabellen nedenfor lister alterskapene og daterer første oppmaling eller strukturelle endring.

⁵⁷ Muntlig informasjon fra malerikonservator Anne Ytterdal 3. april 2020, basert på behandlingsrapport (med referanser) under arbeid: Fløyene ble åpnet, alterskapet ble rammet inn av akantusranker og ble kronet av kalvarigruppe i skulptur. Årsaken til at alterskapet ble endret kan ha vært brann i 1675. Pga maletekniske likheter, kan ombygging og oppmaling være gjort da prekestolen ble satt inn i kirken i 1676–77, men det er mer trolig at ombygging og oppmaling ble bekostet av generaltollforvalter Hans Kristoffersen Hjort og hustruen Anna Maria Heidemann og utført i 1682, ettersom deres våpenskjold står på predellaen.

⁵⁸ For Hadsel, Sande og Hillesøy, skjedde det samme som senere endring.

⁵⁹ Fløyene til Ørstaskapet ble tatt vekk, men ble bevart.

Tabell 2. Tabellen viser hvilke endringer som skjedde med det enkelte alterskap ved den første endringen

Alterskap	Datering første oppmaling/ending	Fløyer tapt i forbindelse med første ending	Bygget inn i ny omramming	Malt opp
Hillesøy	1700-tallet. Trolig 1750	Beholdt	Nei	Ja
Røst	1798	Beholdt	Nei	Ja
Hadsel	1765	Tapt (Usikkert)	Nei	Ja
Leka	1600-tallet. Trolig 1634	Beholdt	Nei	Deloppmalt
Grip	1799	Tapt	Nei	Ja
Kvernes	1695	Tapt	Ja	Deloppmalt ⁶⁰
Ørsta	1875	Tapt Beholdt i dag	Ja	Deloppmalt
Norddal	1670	Beholdt	Ja	Nei
Sande	1680-1700	Beholdt	Nei	Deloppmalt
Kinn	1644	Tapt	Ja	Usikkert
Os	1719	Tapt	Ja	Ja
Ringsaker	1805-1811	Beholdt	Nei	Deloppmalt

HVEM INITIERT OG BETALTE? HVEM UTFØRTE?

Der det er kilder til initiativtakeren eller den som betalte, er det sognepresten som har stått bak endringen. Uansett kunne vel ikke en ending skje uten sogneprestens velvillighet. Sognepresten er dokumentert initiativtaker til endringen for alterskapene i Ørsta, Kvernes, Os og Kinn.

Altertavlen i Kvernes stavkirke er gitt av sogneprest Hans Hansen Hagerup og hans kone Boel Nielsdatter: "Til at pryde Herrens huus er denne Tafles træværk og Staffering bekostet av Hr. Hans Hagerup og hans Kiere hustrue. Icke os herre, Icke os, Men gif dit Nafn ære for din Miskunhed og Sandhed. Ps.114, v.1".⁶¹ Rammen er antatt skåret av bilthuggeren Luchas Nielsen Gram og datering 1695 er malt på tavlen.⁶² Altertavlen i Norddal ble gitt av presteenka og hennes nye mann cirka 1670

⁶⁰ Vi har ikke gjort tilstrekkelig undersøkelser til å kunne si med sikkerhet at deloppmalingen ble gjort da alterskapet fikk ny omramming, men dette er sannsynlig.

⁶¹ Innskrift på tavla i Kvernes kirke.

⁶² Edvard Molvær (2013). Luchas Nielsen Gram. I *Norsk kunstnerleksikon*. Hentet 12. febr. 2020 fra https://nkl.snl.no/Luchas_Nielsen_Gram. Luchas bror, Marcus, og far, Nils Marcussen, var også billedhuggere, så de kan ha bidratt til denne tavla. «Stafferingen henfører jeg som en mulighet til Peder Andersen Lilje herfra byen (Trondheim)» sier Johan Ernst Brodahl (Johan Ernst Olaus Brodahl, født 1871, død 1948, norsk kunsthistoriker) som etterkrift til avskrift av regnskaper i Riksarkivet. Avskriftene er i Riksantikvarens arkiv.

til minne om presten Hagen Jacobsen Kirkebrecht. Når det gjelder Kinntavlen er det sannsynlig at sogneprest Jacob Lauritsen var initiativtaker, ettersom tavlen ble betalt med kirkens midler. Kirkeregnskapene viser at Peiter Bilthugger ble betalt 14rdl for arbeidet med tavlen som ble satt opp umalt rundt korpus i alterskapet (Christie 1977: 125-126). Tavlen er sannsynligvis laget i Bergen og slik at korpus kunne monteres inn da tavlen ble satt opp i Kinn kirke.⁶³ Altertavlen ble malt i 1703, men det er ingen informasjon om hvem som malte.

Endringen av alterskapet i Ørsta ble utført i Bergen og de som utførte arbeidet er navngitt i kirkeregnskapene. I Os var det sogneprest Christopher Garmann og kona Margrethe Søfrensdatter Hoffmann som i 1719 utstyrte middelaldertavlen med ny omramming laget av bilthuggeren Jørgen Christopher Schauer i Bergen (Hoff 1995: 71). Det er ingen informasjon om hvem som har malt.

For de øvrige alterskapene i undersøkelsen, - Hillesøy, Røst, Hadsel, Leka, Grip, Sande og Ringsaker -, er det ingen informasjon om hvem som initierte, utførte eller betalte endringen av skapene.

Et interessant aspekt er at flere av alterskapene enten er fraktet til Bergen for å endres, slik som Røst, Ørsta og Holmedal, eller den etter-reformatoriske delen av en kombinert middelalder og 1600-talls tavle er laget i Bergen og fraktet til kirken, slik som Os, Kinn og trolig Norddal.

Det er ingen kilder til hvorfor endringene er skjedd. Endringen av alterskapet i Ringsaker ser ut til å være begrunnet med helt nødvendig oppstøtting og reparasjon. For de øvrige skapene kan det ha vært behov for oppmaling på grunn av skader og utfall i dekorlaget, - flere av skapene har store utfall i middelaldermalingen -, eller årsaken kan ha vært et ønske om å male opp skapet slik at det passet bedre inn i en endret kontekst. Begge disse grunnene kan være kombinert med det å ville gi en gave til kirken.

Konklusjon

Resultatene gjelder disse 12 alterskapene. Det er ikke mulig å trekke konklusjoner som omfatter alle de bevarte alterskapenes endringshistorikk basert på denne undersøkelsen, selv om de alterskapene som er utelatt fra denne artikkelen ser ut til å ha endringshistorikker som ligner.

Alterskapene ser ut til å være endret i perioden 1634–1875. Det kan vel knapt sies å være et felles, begrenset tidsrom. Det er forholdsvis god spredning på endringene innenfor denne perioden. Fire av alterskapene er endret på 1600-tallet, fem

⁶³ Til sammenligning kan nevnes at ifølge kunsthistoriker Anne Marta Hoff, ble tavla i Dale kirke skåret av Schauer i Bergen (1708–1710) fraktet umalt fra Bergen til Luster og malt i kirken.

Tabell 3. Tabellen viser i hvilke tilfeller det er kilder til initiativtaker, betaler og utfører for den første endringen

Alterskap	Datering første oppmaling/ending	Initiativtaker kjent/ukjent	Betaler kjent/ukjent	Utfører kjent/ukjent
Hillesøy	1700-tallet. Trolig 1750	Ukjent	Ukjent	Ukjent
Røst	1798	Ukjent	Ukjent	Ukjent
Hadsel	1765	Ukjent	Ukjent	Ukjent
Leka	1600-tallet. Trolig 1634	Ukjent	Ukjent	Ukjent
Grip	1799	Ukjent	Ukjent	Ukjent
Kvernes	1695	Kjent	Kjent	Kjent
Ørsta	1875	Kjent	Kjent	Kjent
Norrdal	1670	Kjent	Kjent	Ukjent
Sande	1680-1700	Ukjent	Ukjent	Ukjent
Kinn	1644	Kjent	Kjent	Kjent
Os	1719	Kjent	Kjent	Kjent
Ringsaker	Trolig 1805-1811	Ukjent	Ukjent	Ukjent

på 1700-tallet og to på 1800-tallet. For åtte av alterskapene, Grip, Røst, Ørsta, Hadsel, Norrdal, Kvernes, Os og Kinn er dateringene vurdert å være sikre, mens for Leka, Hillesøy, Sande og Ringsaker er dateringene usikre. For Hillesøy og Sande vil en mer definert datering avhenge av om sekundære malerier kan dateres bedre. For Leka er den første oppmalingen av korpus funnet som et sikkert malingslag på alterskapet, – det er datering som er usikker. Begrunnelsen for datering som er satt er maleteknisk og knyttet til at det ble bygget en ny kirke på Huseby på Leka i 1634.

Er det sammenfall i hvorledes gjenstandene behandles første gang de endres? Ja og nei. Som forventet er flertallet helt eller delvis malt opp ved første endring. Det er kun Norrdal som ikke males opp ved når det settes inn i en ny ramme. Under halvparten av alterskapene, fem, er bygget inn i en ny omramming ved første endring. Så her er det ikke sammenfall i endring for denne gruppen alterskap. Både oppmaling og montering i ny ramme er gjort med alterskap utenom de 12 som artikkelen tar for seg. Flere alterskap enn de som er nevnt her er malt opp, og for eksempel Hjørundfjordalterskapet og Mariakirkens alterskap i Bergen fikk ny omramming da de ble endret første gang. Alterskapet i Ringsaker skiller seg fra de øvrige ved å være nærmest uendret. En forsterkning er påsatt på baksiden. Denne samt sidevegger, bekroning og omramming rundt malerier på fløyer og på predella er det eneste som er malt opp.

Figur 15. Alterskapet i Ringsaker kirke. Foto: Birger Lindstad. 2019

Er det mulig å si noe om hvem som tar initiativ til endringen eller betaler? Sognepresten er initiativtaker til endringen for alterskapene i Ørsta, Kvernes, Os og Kinn. For Ørsta og Kinn er kostnaden oppført i kirkeregnskapet. Når det gjelder Norddal ble endringen initiert og betalt av presteenka og hennes nye mann. For flertallet av skapene er det ingen informasjon om hvem som initierte eller betalte.

Både gjenbruk av alterskapene i nye rammer og fortsatt bruk av alterskapene på alteret viser et ønske om å bevare kirkekunsten og å tilpasse den til den reformerte kirken. Alterskapenes tillagte aldersverdi, affeksjonsverdi, opplevelsesverdi og estetisk verdi bidro til at de ble bevart.

For de alterskapene som er vurdert i denne artikkelen er det vanskelig å se at reformasjonen alene var årsaken til at alterskapene ble endret. Kirkekunsten ble gitt verdier og tilpasset endret kontekst og stilskifter. Kanskje er det snakk om en modernisering både i meningsinnhold og uttrykk som ikke alene skyldes reformasjonen.

Tidlig på 1990-tallet stod Sigrid Christie og jeg på Riksantikvarens konserveringsatelier og betraktet et senmiddelalder-alterskap som jeg uttrykte var helt ødelagt fordi dekorlaget bar sterkt preg av å være oppmalt og restaurert flere ganger. Sigrid sa, slik jeg husker det: «Men det er jo så velbevart. Det er jo ingen elementer som mangler». Kanskje hadde Sigrid rett. De 12 alterskapene jeg har tatt for meg i denne artikkelen er endret, men så godt bevarte at elementer og dekorlag kan bidra til å forstå historien.

Takk

Takk til kunsthistoriker og forsker Elisabeth Andersen for helt nødvendig gjennomlesning og oppmuntring. Artikkelen er delvis finansiert av NFR gjennom NIKUs Strategiske Instituttprogram 2016–2020: Bygning-Kontekst-Transformasjon

Bibliografi

- ACHEN, Henrik von. 1981. «Sengotiske alterskap i Hordaland». *Fortidsminneforeningens Årbok 1981*: 13–58.
- AMUNDSEN, Arne Bugge. 1996. «Det private kirkerom: Livets høytider og kirkelige ritualer i herregårdsmiljø på 1700-tallet». I Espen Johnsen, Morten Bing & Liv Hilde Boe (red.), *Menneske og bomiljø. Rapport fra et forskernettverk*, 31–44. KULTs skriftserie 69. Oslo: Norges forskningsråd.
- . 2017. «Reformasjonen og ritualene, og reformasjonen og kulturlandskapet». I Tarald Rasmussen & O. Tjørhom (red.), *Reformasjonen i nytt lys*, 139–161. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.

- BERTHEUSSEN, Carl & SOLVANG, Jens. 1988. «Kirker i Hillesøy». *Kulturbilder fra gamle Hillesøy, Bind I*, 237–254. Finnsnes: Lenvik og Tromsø kommuner, Lenvik bygdemuseum.
- BRODAHL, Johan E. 1932. «En nordlandsk kirkefyrste». *Foreningen til Norske Fortids Mindesmærkes bevaring, Aarsberetning 1931*, 19–50.
- . 1933. «Ole Joensen Kolset». *Foreningen til Norske Fortids Mindesmærkes bevaring, Aarsberetning 1932*, 99–102.
- BJØRLYKKE, Jacob. 1933–34. «Sande kyrkje i Søre Sunnmøre». *Tidsskrift for Sunnmøre Historiske lag* 20–21: 54–69.
- BRÆNNE, J. 1998. *Dekorasjonsmaling: Marmorering, ådring, lasering, patinering, sjablondkor, strukturmaling*. Oslo: Cappelen Damm.
- CHRISTIE, Sigrid M. & Håkon CHRISTIE. 1959. *Norges kirker. Østfold*. Norske Minnesmerker. Riksantikvaren. Oslo: Land og Kirke.
- CHRISTIE, Sigrid M. 1973. *Den Lutherske ikonografi i Norge inntil 1800, Bind I*. Norske Minnesmerker. Riksantikvaren. Oslo: Land og Kirke.
- ENGELSTAD, Eivind S. 1936. *Senmiddelalderens kunst i Norge ca. 1400–1535*. Oslo: Universitetets Oldsaksamling.
- GETTENS, Rutherford, J. & George L. STOUT. 1966. *Painting materials*. New York: Over publications, Inc.
- GREVENOR, Henrik. 1927. *Norsk Malerkunst under Renessanse og Barokk 1550–1700*. Oslo: Steenske Forlag.
- GRYDELAND, Ane S. 1999. *Hadsel Kirke 1824-1999*. Stokmarknes: Hadsel kirkes venner.
- GUNDHUS, Grete & Merete WINNESS. 2000. *På sporet av en mangfoldig historie. Kalvariegruppen i Romfo kirke, Sunndal kommune i Møre og Romsdal*. NIKU Oppdragsmelding 091. Oslo: NIKU.
- HAMRE, Anne-Marit (utg.). 1983. *Trondhjems Reformats 1589. Oslo domkapittels jordebok 1595*. Norske kyrkjelege jordebøker etter reformasjonen 2. Oslo: Kjelde-skriftfondet.
- HELLAND, Amund. 1908. *Norges land og folk. Topografisk-statistisk beskrevet. XVIII Nordlands amt., 4.del. Salten og Lofoten og Vesteraalen fogderi*. Kristiania: Aschehoug.
- HOFF, Anne M. «Den gamle altertavla». I Nils Georg Brekke (red.), *Os kyrkje 125 år: 1870–1995*, 58–72. Os: Os sokneråd.
- HØGETVEIT BERG, Sigrun. 2017. *Reformasjonen*. Det norske samlaget: Oslo.
- IVERSEN, Jostein. 1998. *Grip: Norges minste kommune – et fiskevær gjennom 900 år*. Kleppe: J. Iversen.

- KJELLBERG, Anne. 1977. «Alterskapet i Ringsaker kirke». *Kunst og Kultur* 60.1: 19–38.
- KJELLBERG, Reidar. 1936. «Fra senmiddelalderen til enevelde». I Reidar Kjellberg & Hilmar Stigum, *Fra senmiddelalderen til nyere tid*, 1–174. Det Norske Håndverks Historie II. Oslo: Norges Håndverkerforbund.
- KLEIVA, Ivar. 1976. *Grunn og Gror: Norddal Bygdebøker. Band IV: Kultursøge*. Bergen: Boktrykk.
- LAUGERUD, Henning. 2007. «Stavkirkerapport for Riksantikvarens Stavkirkeprogram». https://www.academia.edu/11991224/Stavkirkerapport_for_Riksantikvarens_stavkirkeprogram_Norge
- . 2018. *Reformasjon uten folk: Det katolske Norge i før- og etterreformatorisk tid*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B: Skrifter CLXXII. Oslo: St. Olav forlag.
- LAVOLD, Bente. 2001a. «Alterskapet i Bjugn kirke. Kilde til katolsk og luthersk tro og praksis». I *Årbok for Fosen 2001*: 7–26.
- . 2001b. «Holdninger til katolske altertavler etter reformasjonen». I Hanne Sanders (red.), *Mellem Gud og Djævelen: Religiøse og magiske verdensbilleder i Norden 1500-1800*, 155–175. København: Nordisk Ministerråd.
- LUND, A. J., (red.). 1967. *Leka kirke 100 år 1867-1967*. Leka: Leka menighetsråd.
- LIDEN, Hans Emil. «Os kirke. Tusen års kirkehistorie. På kyrkjeveg». I Nils Georg Brekke (red.), *Os kyrkje 125 år. 1870-1995*, 32-47. Os: Os sokneråd.
- NICOLAISSEN, O. 1920. «Kirker i Nord-Norge VII-XI». *Tromsø Museums Årshefter* 44.3 (for 1918).
- NIEUWDORP, Hans (red.). 1993. *Antwerp Altarpieces: 15th–16th Centuries, Vol. I: Catalogue. Antwerp Cathedral 26 May–3. October 1993*. Antwerp: Museum voor Religieuze Kunst.
- OLSTAD, Tone. 2002. *Det gyldne hollandske alterskap i Leka kirke, Nord-Trøndelag. Konservering og restaurering*, 1-57. NIKU publikasjoner 120:2002. Oslo.
- . 2003. *Alterskapet i Grip stavkirke. Et 1700-talls alterskap fra middelalderen. Konservering 2001-2003*, 1-59. NIKU rapport 5: 2003. Oslo: NIKU.
- . 2008. *Alterskapet fra senmiddelalderen i Hadsel kirke – et alterskap attribuert til Lekagruppen. Undersøkelser og behandling av alterskapet. Oppmåling av fire skap i Lekagruppen*. NIKU Rapport 21:2008. Oslo: NIKU.
- . 2016. «Til Guds Ære oc Kyrkens Ornament: Arkitekturbundet limfargedekor i stavkirkene». I Kristin Bakken (red.), *Bevaring av stavkirkene - håndverk og forskning*. 81–86. Oslo: Pax.

- OLSTAD, Tone Marie, Jan Michael STORNES & Thomas Seip BARTHOLIN. 2015. "When Dendrochronology corroborates Art History". *European Journal of Science and Theology* 11.2: 159–169.
- RABBEN, Bjarne. 1980. *Sande kyrkje 1880–1980*. Volda: Sande sokneråd.
- SCHØNING, Gerhard. 1778 (opprett 1979). *Reise som Giennem en Deel af Norge i de aar 1773, 1774 og 1775 paa Hans Majestets Kongens Bekostning er gjort og beskreven af Gerhard Schøning. Første bind*. Trondheim: Tapir.
- . 1778 (opprett 1980). *Reise som Giennem en Deel af Norge i de aar 1773, 1774 og 1775 paa Hans Majestets Kongens Bekostning er gjort og beskreven af Gerhard Schøning. Tredje bind*. Trondheim: Tapir.
- SOLSTAD, Jørgen. 2006. *Kinn kyrkje: Behandling av altertavle, epitafium og helgenfigurer*. Rapport Kunst og inventar 12/2006. Oslo: NIKU. Riksantikvarens arkiv.
- STORSLETEN, Ola. 1990. «Stavkirken i Ørsta. Konstruksjon og form». I Ragnar Ørstavik (red.), *Ørsta kyrkje gjennom tidene*, 23–29. Ørsta: Ørsta kulturstyre.
- . 2007. "Anno 1621 Bleff denne kircke bygd". *En undersøkelse av Grip stavkirke*. NIKU Rapport Bygninger og omgivelser 15/2007. Oslo: NIKU.
- STRØM, Hans. 1756 (opprett 1997). *Annotations Boog over de Merkvædrigheder som udi Syndmørs Fogderie forefindes indrette(t) Anno 1756*. Utg. Ragnar Standal, Kari Aalberg & Terje Aarset. Skrifter frå Haram kulturhistoriske lag, 41. Volda: Haram kulturhistoriske lag og Høgskulen i Volda.
- SØRMOEN, Oddbjørn. 2000. «Det barokke kirkerommet». I S. Rye Berg (red.), *Stange Kirke 750 år*, 69–86. Stange: Stange menighetsråd.
- TRÆDAL, Vidar. 2012. «At opregne alle disse Altares fast utallige Zirater. Kirkekunst på vandring i Troms og Finnmark». I C.J. Brautaset (red.), *Språkkunst om kunst til forskeren, kunstkritikeren og museumsdirektøren Peter M. Anker i anledning hans 85-årsdag 22. august 2012*, 50–59. Oslo: Novus.
- UNDSET, Ingvald. 1874. «Indberetning om antikvariske undersøgelser i 1873». *Foreningen til Norske Fortids Mindesmærkes bevaring. Aarsberetning 1873*.
- WOLFF, J. U. 1942. *Biskop i Trondhjem dr. Fr. Nannestads optegnelser i hans almanakk av 175 om kirker i Nord-Norge med noter og anmerkninger*. Tromsø: Tromsø museum.
- YDERSTAD, Olaf. 1985. *Grip Kirke og Fiskevær*. Kristiansund: Barmans Bokhandel.
- ZACHRISSON, Terese. 2017. *Mellan fromhet och vidskepelse. Materialitet och religiositet i det efterreformatoriska Sverige*. Avhandling, Göteborgs universitet.
- ØRSTAVIK, Ragnar. 1990. *Ørsta kyrkje gjennom tidene*. Ørsta: Ørsta kulturstyre.
- . 1974. *Kyrkja som trassa stormen. Sande kyrkje gjennom tidene*. Volda: Pedagogisk tenestesenter for søre og indre Sunnmøre.

Arkivalia

- GOTAAS, P. 1974, Restaureringsrapport ved Per Gotaas, DKNVS. museet. Altertavle tilhørende Kvernes stavkirke, Møre. 6s. Upublisert rapport. Riksantikvarens arkiv.
- JOHANSEN, R.E. 1971. Restaureringsrapport fra Riksantikvarens kirkeatelier på Vestlandet, Bergen den 24/1 1971. Riksantikvarens arkiv.
- KALAND, B. 1967. Restaureringsrapport. Holmedal i Utåker, Sunnhordland. Alterskap. Hordaland, Upublisert rapport. Riksantikvarens arkiv.
- KALAND, B. 1970. Restaureringsrapport. Os, Hordaland, Tavle, ca 1390, ukjent kunstner. Upublisert rapport. Riksantikvarens arkiv.
- KALLSBOK II for Hadsel sognekald. Påbegynt i Marti 1886. Håndskrevet. Oppbevares i Hadsel kommune, kulturkontoret.
- NYHAGEN, P. 1900. Brev. A 390 Leka kirke. 1 s. Upublisert. Riksantikvarens arkiv.
- OLSTAD, T. M. 1985. Et senmiddelalder-alterskap tilhørende A 225 Røst kirke. Undersøkelses- og restaureringsrapport. Upublisert eksamensoppgave for malerikonservereksamen. Riksantikvarens arkiv. Oslo.
- SOLSTAD, J. 2006. Kinn kirke. Behandling av altertavle, epitafium og helgenfigurer. Rapport Kunst og inventar 12/2006. NIKU. Upublisert rapport. Riksantikvarens arkiv.

Tone Marie Olstad, Malerikonserverator/forsker, NIKU, avdeling Oslo. E-mail: tone.olstad@niku.no.